

A zsidó történelem több mint a holokauszt története

Beszélgetés Michael Brennerrel

Lenne kedves röviden szólni személyes háttéréről és ifjúsága meghatározó intellektuális élményeiről? Miért választotta a történelmi hivatást, és miért döntött a zsidó történelem tanulmányozása mellett?

1964-es születésű vagyok, és véletleneknek köszönhetően Weidenben, egy apró bajor településen nőttem fel. Apám Lengyelországból származott, és ott is vészelte át a holokausztot. Sok zsidóhoz hasonlóan a háború után elhagyta szülőföldjét, már 1945-ben elmenekült az újjáéledő antiszemitizmus elől. Weidenben telepedett le, ami a cseh–német határon túli első városka volt. A háború után közvetlenül vagy ezer lengyel zsidó élt még e településen. A legtöbben közülük hamarosan emigráltak Izraelbe vagy Amerikába, így az 1950-es évek elején már csak mintegy ötvenen tartoztak a helyi zsidó közösséghez. Anyám eredetileg drezdai volt. A háborús évek nagy részében hordani volt kénytelen a sárga csillagot, hosszan bujkálni kényszerült és végül sikerült túlélnie a náci rezsimet. Módszerileg ironikus módon Drezda bombázása is hozzájárult túléléséhez, mert bekövetkezte előtt épp elrendelték deportálását, de a kialakuló káoszban újfent sikerült megszöknie, és Drezdában volt még a Vörös Hadsereg megérkezésekor is. Története később ismertté vált, mivel épp abban az egységben volt kénytelen kényszermunkát végezni, amelyben Victor Klemperer is. A Slánskýper és a kommunista táborban feléledő antiszemitizmus következtében hagyta el Kelet-Németországot 1952-ben, és így találkozott aztán apámmal.

Én már Weidenben születtem, ahol én voltam korcsoportomban az egyetlen zsidó. Néha azon ironizálok, hogy az iskolám osztálytermeiben csak ketten voltunk zsidók, a másik a keresztre feszített Jézus volt – a kereszt ugyanis a bajor katolikus iskolák minden termében ki van függesztve. Személyesen ugyan nem voltam kitéve antiszemita inzultusoknak, de tisztában voltam vele, hogy azok jelen vannak a német társadalomban. Az iskola egyetlen zsidó diákjaként bizonyos fokig kívülállónak éreztem magam. Apám volt a helyi zsidó közösség vezetője, így gyakorlatilag mindenki tudta rólunk, hogy zsidók vagyunk. Nem éltünk intenzív vallásos életet, de nagyon tudatosan zsidó családban nőttem fel. Tizenhat éves koromban a történelemtanárom megkérdezett, hogy nem lenne-e kedvem részt venni egy tanulmányi versenyen, melynek nyerteseit a német szövetségi elnök díjazta [a verseny német neve *Geschichtswettbewerb um den Preis des Bundespräsidenten* – L. F.]. Tanárom azt ajánlotta, hogy írjak a weideni zsidók történetéről. Soha nem csináltam semmi hasonlót, de vállaltam a feladatot, és ily módon tizenhat évesen belevágtam a történelmi kutatásba. Nagy kíváncsisággal folytattam a kutatómunkát, és kifejezetten élveztem is. Végül komoly terjedelemben írtam az 1930-as évek előtti weideni zsidó közösségről, akárcsak az 1945 utáni helyi lengyel zsidó közösségről. Számos interjút is készítettem, melyek különösen izgalmasak voltak számomra, de levéltárakba is eljártam, és átolvastam a helyi lapokat. Elnyertem Karl Carstens német elnök díját, akiről tudni kell, hogy korábban maga is náci volt. Munkám pár évvel később könyv formában is megjelent. Mindössze tizenkilenc éves voltam ekkor. E munkámnak ráadásul valószínűleg több olvasója volt, mint számos későbbi, jóval

tudományosabb művemnek. Úgy érzem, e történet világítja meg legjobban, miként is lett belőlem történész.

Hova járt mindezek után egyetemre, és milyen témáról írta disszertációját?

Miközben nagyon érdekelt a történelem, többet akartam megtudni a zsidóságról és a zsidó tanulmányokról is. Bár gimnáziumi éveim során jártam heti két órában vallásoktatásra, tudásom igencsak korlátozott volt. Ezért Heidelberget választottam, ahol az egyetem mellett a Zsidó Tanulmányok Főiskolájára (*Hochschule für Jüdische Studien*) is járhattam, ami ideális kombinációnak bizonyult. A főiskola még nagyon újnak számított, csak 1979-ben nyitotta meg kapuit, és én 1983-tól kezdve jártam oda. Diákszámom, ha jól emlékszem, a 35-ös volt. A főiskola igencsak bensőséges hangulatú volt, és kifejezetten közeli viszonyba kerülünk tanárainkkal, míg az egyetemen a szemináriumokra is hatalmas diáktömegek jártak. A főiskola tanárai közül sokan amerikaiak vagy izraeliek voltak, és csak rövid ideig tanítottak Heidelbergben, majd újfent továbbálltak, de így legalább számos kiváló professzorral kerülhettünk kapcsolatba az évek során. A mestertézisemet már a Weimari Köztársaság korabeli zsidó politikáról írtam, és később e kutatásomat szélesítettem ki. Izraelbe mentem kutatni, és komolyan fontolgattam, hogy ott is maradok, de végül a New York-i Columbia Egyetemet választottam. Természetesen nagyon kíváncsi voltam New Yorkra, és az ottani professzorokról is a legjobbakat hallottam. Többen mondták nekem, hogy Yosef Hayim Yerushalminál nincs nagyobb tudós. Fantasztikus élmény volt a Columbiára járni, és nagyon élveztem az ott töltött éveket. Yerushalmi valóban kivételes történész volt, aki az ókorról, a középkorról és az újkorról egyaránt kompetensen tudott minket oktatni, emellett kifejezetten karizmatikus tanáregyéniség volt. Nagy megtiszteltetés volt számomra, hogy elvállalta a témavezetésemet is. A zsidó történelem mellett német történelmet is hallgattam, és Fritz Stern volt disszertációm második számú témavezetője.

A weimari Németország zsidó kulturális életéről írtam, miután meglepődve fedeztem fel, mennyire feltáratlan maradt e téma, annak ellenére, hogy számos sztereotípiát élt róla. A legelterjedtebb ezek közül alighanem az volt, hogy a zsidók mind vagy legalábbis csaknem mind asszimiláltak voltak, és később csak Hitler antiszemitizmusa miatt nem tudták megkerülni zsidóságukat. Ez bizonyára állt néhányukra, de minél többet kutattam, annál világosabbá vált számomra, hogy a judaizmus iránti újfajta érdeklődés korábban alakult ki: az első világháború során és még inkább kevéssel utána kifejezetten asszimilált zsidók is elkezdtek foglalkozni zsidóságukkal. Ennek részben a növekvő antiszemitizmus volt az oka, részben a német etnocentrizmus, a *völkisch* nacionalizmus ezzel párhuzamos felfutása, melyben a zsidók nem vehettek részt. E kontextusban számos zsidó elkezdte keresni a gyökereit, elkezdtek például héberül tanulni. Nem lehet pusztán a véletlennek betudni, hogy vezető német értelmiségiek, mint Franz Kafka, Walter Benjamin vagy Franz Rosenzweig szinte egyszerre kezdték tanulni a héber nyelvet, még ha nem is jártak egyforma sikerrel. Ezáltal olyasvalamibe vágta bele, amit szülei és nagyszülei már és még nem tartottak fontosnak.

Gershom Scholem családtörténete remekül szemlélteti e változásokat. Ő maga Gerhardként született 1897-ben Berlinben, amikor is úgy tűnhetett, hogy az asszimiláció az egyedül lehetséges út. Scholem leírja, ahogy a temetőben felkereste elődei sírját, és felfedezte, hogy dédnagyapjának csak héber betűk voltak a sírkövén. Nagyapja, akit amúgy eredetileg Sholem Scholemnek hívtak, a német mitológia iránt vonzódott, és Richard Wagner hívévé vált, meg is változtatta a nevét Siegfriedre. Sírján a héber mellett latin betűk is szerepelnek. Arthurnak, Gerhard apjának nevét már fel sem tüntették héber betűkkel, és Gerhard esetében is erre lehetett számítani. Tudjuk, hogy Gershom Scholem Izraelben van el-

temetve, és csak héber betűk szerepelnek a sírkövén. A Scholem-fivérek eltérő útja ugyanakkor a kortárs német zsidóság sokszínűségét is kiválóan illusztrálja. Alighanem Werner Scholem volt a legprominensebb a fivérek közül, aki kommunista parlamenti képviselő volt az 1920-as években, de Gerhardnak volt liberális és német nacionalista fivére is. Ő maga cionista lett, és 1923-ban Palesztinába emigrált. Úgy lett a zsidó misztika legfontosabb 20. századi kutatója, hogy fiatalkorában nem is tudott héberül. Szóval jószerével a teljes spektrum megjelenhetett akár egyetlen családon belül is.

Disszertációm lapjain én a Gershom Scholemhez hasonlók útját vizsgáltam, a kisebb formátumúakét is. Írtam a zsidó ifjúsági mozgalmakról és a számos újonnan induló zsidó iskoláról. Ezek felfutása részben az antiszemitizmusra adott reakcióként értelmezhető, de a zsidó származás jelentőségének újrafelfedezése is fontos mozzanat volt. Komoly szerep jutott ebben a kelet-európai zsidósággal való találkozásoknak. Bizonyos fokig minden nemzet-oroszági zsidó akkulturált volt: németül beszéltek, úgy öltözködtek, mint a környező társadalom tagjai, zsidó vallású német állampolgároknak tartották magukat, de bizonyos ponton felfedezték, hogy vannak valódi, náluk autentikusabb zsidók is a világon. Találkozhattak velük az első világháború során, amikor is a német állam a keleti frontra vezényelte őket, vagy amikor a kelet-európai zsidók nyugat felé migráltak. Számosan elutasították őket, de mások érdeklődéssel fordultak feléjük. A kelet-európai zsidók kultusza először Martin Buber műveinek hatására alakult ki, melynek később számos folytatója volt. E történetek központi szerepet játszanak könyvemben.

Ha esetleg kíváncsi arra is, milyen jelentősége van mindennek manapság, és miért is írtam e témában disszertációt, megállapíthatom, hogy generációm alighanem tipikus képviselője voltam. Fiatalkoromban meglehetősen kevés zsidó tudással rendelkeztem, ezért különösen érdekes volt számomra, hogy korábban is volt már egy német zsidó generáció, akik egyszer csak elkezdtek érdeklődni a zsidó kultúra iránt. Az általam elemzett generáció volt a legelső, amelyik mélységeiben is ismert egy nem-zsidó kultúrát, de emellett, hogy Rosenzweig kifejezésével éljek, kifejezetten vágytak egy zsidó szférára is. E kettősség jellemzi manapság az amerikai zsidókat, akik két világban próbálnak egyformán otthon lenni.

Írt rövid zsidó történeti áttekintést, és megírta a cionizmus történetét is. Milyen célból születtek e művek, és milyen elképzeléseket fejtett ki bennük?

Bevallom, soha eszembe se jutott volna zsidó történeti összefoglalást írni az antikvitástól napjainkig, ha kiadóm nem kér fel e feladatra, és nem ismétli meg e kérést több alkalommal. Elsőre azt válaszoltam, hogy ehhez bizony számos szerzőre lenne szükség, de erre azonnal reagáltak, hogy a formátum adott, könyvem egy sorozat részeként jelenne meg, és számítanak hozzájárulásomra. Attól tartok, a legfőbb indokom nem más, mint hogy nehezen utasítok vissza ilyen megtisztelő felkéréseket... Amikor a *Kleine jüdische Geschichte* című könyvemem dolgoztam, hamar rájöttem, mennyivel izgalmasabb számomra kevésbé jól ismert témákba belemerülni – ez a zsidó történelem tanításakor is többször feltűnt már. Kifejezetten élveztem az ókori részek megírását. Rengeteget kellett pluszban olvasnom, és számos specialista kollégám véleményét kértem ki. Csak remélni tudom, hogy sikerült megfelelően megoldanom azon korok bemutatását, amelyekhez bevallottan kevésbé értek, mint szakterületemhez, a modern korhoz. Eleve roppant fontosnak tartom, hogy az akadémikusok ne csak résztémákat tárjanak fel alaposan, ne zárják be magukat az elefántcsonttoronyba, hanem a szélesebb olvasóközönséghez is szóljanak.

Disszertációm tézise kifejezetten ellentmondott az akkori tudományos nézeteknek, akárcsak az elfogadottnak számító közvélekedéseknek. Átfogó munkáim kevésbé nyíltan vitatkoztak kortárs nézetekkel. Zsidó történetem amellett foglal állást, hogy a zsidók történe-

te a vándorlások, a migráció történeteként értelmezhető. Ha összeveti munkámat az 1960-as években készült klasszikus cionista művel, *A zsidó nép történetével*, melynek főszerkesztője Hayim Hillel Ben Sasson volt, ott egyfajta teleológiát fog találni. A szerzők alapvetően azt állítják, hogy a zsidó történelemnek iránya van, és Cionba, Izraelbe vezet. Izrael az én könyvemben is fontos szerepet játszik, ez nem is lehet másként, de nem a zsidó történelem értelmeként és kifejeleteként mutatom be. Munkámban próbáltam hasonlóan hangsúlyozni az amerikai zsidó központ történetét és az európai zsidóságét is, bár az utóbbi manapság jóval kisebb közösséget alkot.

*Ön e művek mellett a német zsidó történelem négykötetes összefoglalójának egyik szerkesztőjeként is ismert, melynek kiadására még az 1990-es években került sor. Lenne kedves néhány szóban elmondani, hogy e mű milyen kontextusban és miként jött létre, és Ön hogyan vett részt abban? A *Geschichte der Juden in Deutschland von 1945 bis zur Gegenwart 2012-es megjelentetésével e sorozatnak immár van nem-hivatalos ötödik kötete is, melynek Ön az egyedüli szerkesztője. Mi motiválta ezen új publikációt?**

Roppant fiatalon, közvetlenül disszertációm befejezése után kerültem a szerzői csapatba. Eleinte csak asszisztensként vettem részt a szerkesztésben, de amikor az egyik szerző bejelentette, hogy nem fogja tudni elkészíteni fejezeteit, felkértek, hogy írjak a 19. századról, aminek nem voltam elsőrangú szakértője. Az idő elteltével egyre komolyabb feladatokat kaptam, de a kezdetekkor még nem voltam jelen. Annyit mindenképpen elmondhatok, hogy e négykötetes modern kori szintézis ötlete azok után merült fel, hogy az évtizedek folyamán felhalmozott nagyon komoly kutatómunkák eredményeként feltárult a német zsidó történelem. A mű kilenc kiváló szerző, izraeliek, németek, amerikaiak és angolok munkájaként valósult meg. E sorozat 1945-ben ért véget. Steven Lowenstein írt ugyan egy epilógust a negyedik kötethez, amelyben a német zsidók Németország határain túli szerepeit taglalta, de az 1945 utáni németországi zsidó életről nem volt benne semmi. E döntés amúgy tökéletesen összhangban volt az 1955-ben alapított *Leo Baeck Intézet* eredeti célkitűzésével, a német zsidóság örökségének megőrzésével. Az intézet határozottan az 1933 előtti történetre fókuszált, és a náci németországi zsidó történeti tapasztalatok is csak az 1980-as és 1990-es évek során váltak kutatási témává.

Néhány éve megkeresett a *Leo Baeck Intézet*, hogy lenne-e kedvem kötetet szerkeszteni a háború utáni évekről. Most már e kor szakirodalmá is gazdagnak mondható. A „háború utáni időszak” kifejezés sem igazán jogos már, hiszen immár csaknem hét évtizedről beszélhetünk, mely hosszabb időszak, mint a Császári Németország és a Weimari Köztársaság évei együttvéve. Az 1945 utáni Németországban a zsidó közösség apró kisebbséget alkot, történetük nem hasonlítható az 1933 előttiééhez. Ugyanakkor a zsidók szimbolikus szerepe jelentősnek mondható. John J. McCloy amerikai németországi főbiztos talán elsőként fejtette ki, hogy az új Németország teljesítményét azon lehet majd lemérni, hogy miként bánik zsidó lakosaival. Joschka Fischer külügyminiszter roppant hasonló kijelentéseket tett alig tíz éve.

Más módon ugyan, de a német zsidóság a világ többi részén élő zsidóság számára is fontos volt. E zsidók évtizedeken át nehezen törődtek bele abba, hogyan lehet zsidó életet folytatni e véráztatta vidéken. A Zsidó Világkongresszus háború utáni első találkozására 1948-ban került sor Montreux-ban, amikor is deklarálták, hogy soha többé nem lehet zsidó élet Németországban. Eközben számos zsidó menekült tartózkodott Németországban, néhányan visszatértek ide, mások pedig eleve itt vészelték át a háborús éveket. E három csoport tagjai közül végül nem kevesen itt maradtak, és ily módon mégiscsak kibontakozhatott zsidó élet Németországban – a körülmények és az imént idézet tiltás ellenére.

A német–zsidó viszony 1945 után egyértelműen a holokauszt árnyékában alakult tovább. Eközben nemcsak a németországi zsidó közösség növekedett meg, de Németország zsidó világbeli képe is jelentősen megjavult, nem utolsósorban épp Németország múltához való önkritikus viszonyulása, a saját nemzeti múlt alapos vizsgálata folytán. A holokauszt emlékezetének szerepe idővel hogyan változott Ön szerint? Lehet a 21. századra új korszak-ként tekinteni, és amennyiben igen, hogyan jellemezné azt? Hogyan alakult át a német zsidó historiográfia ezen évtizedek során?

A háború és a holokauszt utáni első húsz évben is beszélhetünk némi érdeklődésről a zsidó történelem iránt Németországban, azonban ekkoriban senki sem mert zsidó történelmet írni. Csak néhány zsidó történész élt itt, és szinte nem is volt köztük professzionálisan is képzett. Nem zsidó történészek számára a téma viszont alighanem túl érzékenynek számított. Úgy tűnik, élt egyfajta félelem a történészekben, hogy bármit is irjanak zsidó kérdésekben, az eleve csak különböző félreértelmezésekre ad majd okot. Ráadásul nem-zsidó történészek zsidó témájú munkálkodásának nem voltak 1933 előtti hagyományai sem. Ilyen csak az 1960-as évektől fogva létezik, amikor is fiatal történészek egy csoportja, akik közül alighanem Reinhard Rürup számít a legnevesebbnek, elkezdett komolyan érdeklődni a zsidó történelem iránt. Ennek ellenére sem állítanám, hogy zsidó történelmet írtak, és ezt ők sem állították volna magukról. Érdeklődésüket nagyban meghatározta a holokauszt, bár nem írtak direkt a holokausztról sem. A zsidóellenes népihírítés ekkoriban még szintén túl érzékeny témának számított. Sokkal inkább az a kérdés foglalkoztatta őket, hogy mindez hogyan is volt lehetséges. Miért bukott meg a liberalizmus, és vált annyira elterjedté az antiszemitizmus? Hogyan következett be mindez épp Németországban? A kutatók első generációja ily módon elsősorban az antiszemitizmus kérdésével foglalkozott. Az emancipáció bukását és részben a zsidó integráció sikertelenségét kutatták. Német történelmet írtak, eleve erre voltak képesítve, és ennek során fedezték fel a zsidó történelmet, melyet évtizedeken át nem is érintett szinte senki. Az elmúlt húsz év során egy új történészgeneráció fellépésének lehettük tanúi. Ők jellemzően egykoron az imént bemutatott történészek tanítványai voltak, de időközben kiléptek a holokauszt árnyékából, és nemcsak a német történelem specialistái, hanem a zsidó történelemé is. Sokan héberül is jól tudnak. Diákjaim már hihetetlen sokféle téma iránt érdeklődnek. E szempontból alig van különbség köztük és amerikai vagy izraeli társaik között. Az átalakulás ugyancsak markánsnak nevezhető e téren.

A németországi zsidó közösség és a holokauszt árnyéka kapcsán először érdemes leszögezni, hogy a háború utáni évtizedek során e közösség szinte láthatatlan maradt. A legtöbb itt élő zsidó nem akart szerepelni a nyilvánosság terein. Az NDK-ban némileg más volt a helyzet, ott ugyanis volt néhány visszatérő zsidó, akik aztán komoly szerepet kaptak a politikai és az irodalmi életben, de ezt kommunistaként tették, és ők nem is tartották magukat zsidónak. Az NSZK-ban szinte nem is volt aktív zsidó politikus. Hamburg egyik főpolgármestere ugyan az volt, és Észak-Rajna–Vesztfáliában is tevékenykedett egykor egy zsidó miniszter, a német parlamentben azonban az 1950-es és 1960-as évek összesen három zsidó tagja óta például egy sem. Ez a közösség méretének figyelembevételével együtt is meglepő. A legtöbb németországi zsidó Kelet-Európából származott, számosan Lengyelországból, mások Magyarországról vagy Romániából, és ők szemlátomást rossz lelkiismerettel éltek itt. Amikor az 1970-es években Izraelbe látogattak, gyakran azt állították magukról, hogy osztrákok. Akkoriban osztrák zsidónak lenni jóval elfogadottabb volt, bár ez később a Waldheim-affér és Haider politikai karrierje következtében megváltozott. A németül beszé-

lő zsidók mellett mondhatták azt is, hogy svájciak, csak hogy ne kelljen bevallaniuk, hogy Németországban élnek.

Ez radikálisan átalakult a nyolcvanas és kilencvenes évek során, amikor a holokauszt utáni német zsidóság második generációja is felnőtt, és nem hagyta el Németországot. Nemcsak hogy nem szűnt meg a német zsidó közösség, de jóval öntudatosabbá is vált. Amikor Ezer Weizman izraeli államelnök 1996-ban hivatalos látogatást tett Németországban, azt fejtegette, hogy mennyire csodálatosak az izraeli–német kapcsolatok, de mégse tudja felfogni, hogy miként élhetnek itt zsidók. A német zsidó közösség akkori vezetője, Ignatz Bubis ugyancsak öntudatosan replikázott erre, kifejtve, hogy mindenkinek, minden zsidónak joga van eldönteni, hogy hol akar élni – Izrael elnöke nem határozhat e kérdésben. Ilyen válasza hűsz vagy harminc évvel korábban még nem kerülhetett volna sor.

Ebből is látszik, hogy a német zsidóságnak 1945 óta sikerült emancipálnia magát. E folyamat természetesen erősen eltért a 19. századi emancipációtól, de az 1980-as évek óta figyelemreméltó folyamatoknak lehetünk szemtanúi. A két legfontosabb szimbolikus eseményre 1985-ben került sor. Ekkor történt egyrészt, hogy a Frankfurter Színház a baloldali drámaíró Rainer Werner Fassbinder „A szemét, a város és a halál” című darabjának bemutatóját kívánta műsorra tűzni. A zsidó közösség tagjai ekkor nem a színpad mögött protestáltak a bemutató ellen, hanem felmentek a színpadra, és kifejtették, hogy a darab antiszemita tartalmú, hiszen a főszereplő egy antipatikus ingatlantulajdonos volt, akit Gazdag Zsidónak hívtak. Sikerült is megakadályozniuk a darab bemutatását. Szintén 1985-ben került sor az amerikai elnök, Ronald Reagan és a német kancellár, Helmut Kohl bitburgi temetőlátogatására, ahol többek között a Waffen-SS egykori tagjainak sírjai találhatók. E látogatás ellen is nyílt zsidó tüntetésre került sor, ami újabb fontos emancipatórikus gesztus volt. E két 1985-ös esemény óta a német zsidóság sokkal magabiztosabban lép fel.

Az elmúlt évtizedekben a zsidó történelem intézményes keretei is jelentős átalakuláson mentek keresztül. Míg a holokauszt előtti korokban a zsidó tudományok néhány kivételtől eltekintve nem szereztek akadémiai státuszt, az elmúlt évtizedek során szemlátomást óriási keletjük lett. Európában is számos intézmény foglalkozik zsidó témákkal, a Zsidó Tudományok Európai Szervezete csak Németországban 110 releváns intézményt sorol fel, melyek közül a legfontosabbak alighanem a müncheni, a hamburgi, a lipcei, a heidelbergi, valamint legújabb fejleményként a berlin-brandenburgi. Hogyan értékeli ezen intézményes expanziót? Sikerült Európának a zsidó tudományok központjává válnia, melynek teljesítményét manapság akár már az izraeli és az amerikai tudományos intézmények színvonalához is lehetne hasonlítani? Másrészt érdemes feltennünk a kérdést, hogy van-e valami sajátosan európai ezen intézmények tevékenységében. Nézete szerint hogyan alakult át eközben a nemzeti történetírói mainstream és a zsidó historiográfia viszonya, mennyiben vált a zsidó történelem a nemzeti történelem integrált részévé?

Amikor az 1980-as években zsidó történelmi doktori programot kerestem magamnak, alapvetően két lehetőségem volt: mehettem Izraelbe vagy Amerikába. Németországban, sőt gyakorlatilag egész Európában sem folyt akkor még ilyen magas szintű képzés. Az elmúlt húsz év során ez valóban drámaian megváltozott. Számos intézmény működik, rengeteg kiváló szakember dolgozik Európában. Itt Németországban is egy sor intézmény közül lehet választani, mi Münchenben 1997 óta létezőnk, és ott vannak mellettünk az Ön által felsorolt vezető intézmények. Hasonló a helyzet Angliában, létezik például a CEU Budapesten, és további helyek a legkülönbözőbb európai országokban. Amikor zsidó történelemről beszélek, nem pusztán a német zsidó, a magyar zsidó vagy a brit zsidó történelem iránti érdeklődésre gondolok, ami kétségkívül korábban is létezett. Ennél jóval szisztematikusabb

tudás halmozódott fel, melynek a zsidó történelem és kultúra a fő tárgya, és mely a zsidó nyelvek, elsősorban a héber, de jellemzően a jiddis ismeretét is feltételezi. Az új tudósnemzedék tagjai ennyiben szinte megkülönböztethetetlenek amerikai és izraeli kollégáiktól. Európa jelentős tényezővé vált, és ez kifejezetten meglepő és örvendetes is egyúttal, de ezzel együtt is inkább azt válaszolnám kérdésére, hogy mindennek a léptéke mégiscsak jóval szerényebb, mint Amerikában, ahol csaknem minden jelentős egyetemnek van zsidó tudományos programja, vagy mint Izraelben, ahol a zsidó historiográfia hihetetlenül szerteágazó tematikát fed le. Főlöszleges lenne úgy tennünk, mintha versenyre tudnánk kelni velük sokszínűségben és mélységben. Amennyiben azonban valakit kifejezetten az európai zsidó történelem érdekkel, az európai intézmények kortárs kínálata ugyancsak imponáló e téren.

Másik kérdésére azt válaszolnám, hogy e téren megkerülhetetlen konfliktussal kell szembenéznünk. Ha a zsidó történelem tanulmányozásának intézményesítését kívánjuk, akkor megtehetjük ezt a német, a magyar és a brit történelembe való integráció által, vagy integrálhatjuk az interdiszciplináris zsidó tanulmányokba. Itt, Münchenben mi a Történelem Tanszéken dolgozunk, nekem professzori állásom van, és számos további pozícióval rendelkezünk, de nem állítunk ki diplomákat. A diákjaink nem csak zsidó történelmet vagy zsidó tanulmányokat hallgatnak, diplomát is történelemből kapnak, miután sokféle történelmi ismeretet szereztek számos német, francia, amerikai vagy éppen magyar tematikájú kurzus során. A dilemma éppúgy fennáll, mióta a zsidó történelemnek és kultúrának saját professzori státusza van. Ugyan jóval elismertebbnek számítunk, de igyekeznünk kell a tágabb tudományterületen is aktívnak lenni, valóban integrálódni. E kérdés a múzeumok esetén szintúgy felvethető. Érdemes különálló Zsidó Múzeumot fenntartani Budapesten, Berlinben vagy Münchenben, mely önálló épületben az általános kontextustól elkülönítve meséli el a zsidó történelmet? Vagy a zsidó történelem legyen inkább része a helyi városi múzeumnak? E kérdésre nincsen egyértelmű válaszom. Az önálló és sajátos nyelvet használó zsidó múzeumok átütő kortárs sikerei, gondolok itt elsősorban a berlini Zsidó Múzeum látogatottságára, mindenesetre azt mutatják, hogy effajta intézményekre igenis szükség van. De nem lehet mindkettőt egyszerre akarni, nem lehet teljes integrációban gondolkodni, miközben sajátos történeteket mesélünk a magunk módján.

Milyen képe alakult ki az évek során az itt tanuló diákokról? Miért döntenek német diákok manapság a zsidó történelem hallgatása mellett, és mely témák érdeklik őket elsősorban?

Bevallom, amikor 1997-ben megkaptam az itteni zsidó történelem és kultúra professzora állást, nem voltak világos elképzeléseim arról, hogy a diákok pontosan mit is várnak tőlünk. Bár Németországban is végeztem egyetemet, sok éve másutt éltem, és korábban a Brandeis Egyetemen tanítottam, ahol a legtöbb diák zsidó, így ott másmilyenek voltak a körülmények. Hamarosan rájöttem, hogy a mai diákokat nem annyira érdekli a holokauszt története, mert az már a nyolcvanas és kilencvenes években is a német történetírás fő témái közé tartozott. A tévében is rengetegszer foglalkoztak vele, számos releváns film készült, és a populáris kultúrába is bekerült. Ennek következtében diákjaink viszonylag sokat tudtak a megsemmisítés folyamatáról, arról ellenben már jóval kevesebb ismeretük volt, hogy mi is semmisült meg, milyen zsidó kultúrája volt Németországnak és más országoknak. Erről alig esett szó az iskolákban vagy a német napilapokban. Röviden a diákjaink jobban érdeklődnek a holokauszt előtti és részben utáni zsidó kultúra iránt. A másik jelentős fejlemény, hogy a diákokat immár korántsem csak a német zsidó kultúra foglalkoztatja, hanem úgymond egzotikusabb témák is, mint a spanyol vagy az olasz zsidóság, de természetesen az

amerikai és az izraeli is, akárcsak a cionista mozgalom története. Emiatt sokrétű órarendet alakítottunk ki, és számos, korábban szokatlannak számító témát is részletesen tárgyalunk.

A zsidó történetírás történetéről írott könyvében többek között arról értekeznek, hogy az izraeli és diaszpórabeli történészek közötti éles határvonal megszűnése óta a posztmodern kihívásokra adott eltérő válaszok felelnek az egyik legélesebb szembenállásért. Hogyan értékeli a zsidó történetírás és a posztmodern irányzatok viszonyát, mennyire váltak központi jelentőségűvé effajta nézetek?

Az egyik legfontosabb következmény alighanem az, hogy immár senki sem állíthatja, hogy a történelmi valóságot oly módon kívánja feltárni, ahogy azt Ranke annak idején elképzelte. Mindenki tisztában van azzal, hogy mekkora jelentősége van a történész személyes hátterének, intellektuális formációjának és sajátos nézeteinek: a történész identitásának tagadhatatlanul fontos szerep jut a történelmi művekben. A zsidó történetírásról belülről érzésem szerint viszonylag szerény sikere volt a posztmodern próbálkozásoknak, de ezek kétségkívül jelen vannak. Egyik legfontosabb hozadékuk, hogy direkt megkérdőjelezzék a roppant átpolitizált történetmondási módokat, mint amilyen például az asszimilációs történetírás, a dubnoviánus autonomista nézetrendszer vagy a 20. század elején felfutó cionista történelemszemlélet volt. Szinte minden korábbi történész meglehetősen tendenciózus értelmezésekkel szolgált, bár objektívnek próbálták beállítani magukat. Ma már nem állítjuk magunkról, hogy tökéletesen objektívek lennénk, de én ódzkodnék a szubjektívizmustól is. Sőt, kifejezetten amellet foglalkozom az állással, hogy minél objektívebbnek kell lennünk, még ha ezen ideált nem is lehetséges elérnünk. A posztmoderneknél rezignáltságát nem osztom, melynek hatására szinte bármiről lehet történelmi művet írni és a sajátos nézőpont nevében a legkülönbözőbb forrásokat lehet használni. Hayden White megítélésem szerint túl messzire ment, amikor a történetírást az irodalom egyik válfajaként értelmezte.

Utoljára, de nem utolsósorban engedje meg, hogy az új európai uniós tagállamokkal kapcsolatos tapasztalatairól is faggassam. A vasfüggöny mögötti Európa volt egykor a zsidó világ központja, itt élt a világ zsidóinak legnagyobb csoportja. Itt követték el a holokauszt példátlan népirtását. A kommunista uralom idején pedig a tabuizálás különböző stratégiái váltak dominánssá. A zsidó katasztrófa explicit elismerése, nem beszélve a helyi felelősség kidomborításáról, ugyancsak ritkának számított. Mindez ahhoz vezetett, hogy a zsidó történetírás 1989 utáni fellendülése heves szimbolikus csatározásokkal egyidejűleg következett be. Magyarország e tekintetben paradigmátikus esetnek mondható, de a romániai és részben a lengyel folyamatok is viszonylag hasonlóak voltak. Miként értékeli a 1989 óta lefolytatott kelet-európai zsidó témájú kutatásokat? Mennyiben sikerül a helyi kutatóknak érdemben részt venniük a zsidó történészek európai és globális networkjében?

Ismét csak onnan érdekes kiindulnunk, hogy a zsidó élet kelet-európai felvirágzása és a zsidó témák iránti újfajta érdeklődés meglepetésszerű volt. Emellett az antiszemitizmus is szemléletmódot újjáéledt, de ez már más lapra tartozik. A zsidó témák kutatására és oktatására sok országban alapítottak új intézményeket, Oroszországban és Ukrajnában éppúgy, mint Lengyelországban, Magyarországon vagy Romániában. E fejlemények eredetileg a nyugat-német hatvanas évekre emlékeztettek engem. A nemzeti történelem újfajta vizsgálata vezetett el azon kérdés feltételéhez, hogy mit is vesztek a helyi társadalmak a magyar vagy a lengyel zsidók szörnyű meggyilkolásával, akik közéjük tartoztak, de voltak sajátos jellemzőik is. Emellett nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy mennyi zsidó hagyta el a

társéget 1945 után. A legtöbb romániai zsidó jóval a háború után távozott. Még Lengyelországban is volt egy legalább kétszáz ezres közösség a háború végekor, de a legtöbben közülük hamarosan emigráltak. Úgy látom, hogy a zsidó múlt felfedezése és feltárása egyrészt e hatalmas hiánnyal való szembenézést jelenti, ugyanakkor a saját történelem lényeges aspektusainak a megismerését is, amelyek évtizedeken át szigorúan tabusítva voltak, és számos milióban még ma is tabusítva vannak. A helyi nemzeti történelem bonyolultságát és el-
lentmondásosságát a zsidók története szemlátomást oly mértékben felfedi, ahogy azt korábban csak kevés történész volt hajlandó elismerni.

A zsidó történelem feldolgozása ezért számos országban nagyon fájdalmas folyamatnak bizonyult. Lengyelországot tartom a legérzékenyebb példának, mivel a lengyelek egyértelműen a náciizmus áldozatai voltak, és szörnyű bűnöket követtek el ellenük is, de az újabb historiográfia, többek között Jan Gross művei a lengyelek ezzel ellentétes történeti szerepét mutatják be, a háború alatti és utáni zsidóellenes bűntettek lengyel elkövetőire fókuszálnak. A *Szomszédok* és a *Félelem* elhúzódozó és heves vitákhoz vezettek Lengyelországban, bár Gross maga nem ott él. Egyúttal úgy érzékelem, hogy e viták kevéssé szóltak a zsidó történeti tapasztalatokról, sokkal inkább a lengyel identitás kérdéseiről.

A kutatók nemzetközi integrációjáról pedig legelőször is azt mondanám, hogy a színvonalas tudományos munkák országhatárokon túl is elismerést kapnak. Kétségtelen, hogy a németek történeti érdeklődése a hatvanas évektől kizárólag a német zsidókra irányult, és két évtizednek kellett eltelnie, mire ezen túlmenő kérdéseket is feltettek. Oroszországban és Magyarországon is hasonló folyamatokat érzékelek: először a helyi zsidó történetet kezdték el feltárni, de idővel egyre több tudós vált nemzetközivé. Amint magyar kutatók a német zsidó emancipációt és az olasz kikötők zsidó lakosait is kutatják, az oroszok írnak Szalonikiról és Moses Mendelssohnról, vagy a lengyelek az izraeli történelem és kultúra kérdéseiről értekeznek, azonnal komolyabban veszik őket, és a munkájuk más kontextusba kerül. Ekkor ugyanis már nem csupán a nemzeti történelem egy ágával foglalkoznak, hanem a zsidó történelem és kultúra elismert kutatási irányához járulnak hozzá.

A beszélgetésre 2012. december 11-én került sor Münchenben.

Készítette és az angol eredetiből fordította: LACZÓ FERENC